

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2020

Redactie:
Ewout Korpershoek
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2020

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2020

Redactie: Ewout Korpershoek en Bert van der Lingen

<i>Uitgave:</i>	Stichting PKN, Leiden www.tabakspijp.nl info@tabakspijp.nl
<i>Redactie:</i>	Bert van der Lingen
<i>English summaries:</i>	Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
<i>Lay-out:</i>	Ewout Korpershoek
<i>Druk:</i>	DPN Weurt
<i>Voorzijde omslag:</i>	Een klein formaat kleipijp met bijbehorend blikken foedraal. Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.
<i>Achterzijde omslag:</i>	Stand van P. van der Want Gz. en van Hollandia op de aardewerk-tentoonstelling van 1911 met plafondhoog gestapelde pijpen-kisten van P. van der Want Gz. Daarnaast op een groot wandpaneel de doorrooker-presentatie van Hollandia.
<i>ISBN</i>	978-90-830114-1-7

ISBN: 978-90-830114-1-7

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud	Voorwoord	7
	Een klein formaat kleipijp met bijbehorend blikken foedraal Bert van der Lingen	9
	De oorsprong van de gekroonde letter N als ketelversiering op goedkope kleipijpen Ewout Korpershoek	15
	Kleipijpen met pijpenmakers en pijpenmaaksters Bert van der Lingen en Freek Mayenburg	23
	Tabakspijpen van kasteel Heemstede te Houten Bert van der Lingen en Ria van Heerden	33
	Verkoop en verspreiding van Franse kleipijpen van de fabriek tot consument Arthur van Esveld	49
	Verheven koppen. Franse staatsmannen, actrices en de koning van het Zoeloerijk Bert van der Lingen	59
	De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief Ruud Stam	69

Voorwoord

Het jaar 2020 stond vooral in het teken van de coronapandemie en de daaropvolgende recessie. Bijna iedereen heeft er, privé of werk gerelateerd, mee te maken gehad. Ook de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen had te maken met de maatregelen die getroffen werden om het coronavirus onder controle te houden. In lijn met de RIVM-richtlijnen hebben wij, voor het eerst in onze geschiedenis, de jaarlijkse PKN-dag geannuleerd en ook de jaarlijkse determinatie- en ruildag is dit jaar niet doorgegaan. Bijkomstig voordeel was dat de redactie meer tijd heeft gehad om het nieuwe jaarboek voor te bereiden. De afgelopen jaren viel het jaarboek met een aantal maanden vertraging op de deurmat. Dit jaar is het gelukt om ons nieuwe full colour jaarboek 2020 op tijd te verzenden.

Het jaarboek begint met een viertal artikelen over vondsten uit Nederlandse bodem. Het eerste gaat over een klein formaat kleipijp met een bijbehorend blikken foedraal uit de periode 1690-1715, die bijna vijftig jaar geleden in een beerput werd aangetroffen. Het tweede artikel is geschreven naar aanleiding van een uitgebreid archiefonderzoek dat veel nieuwe informatie over de Schoonhovense pijpenmakers naar boven heeft gebracht. De pijpenmakers in dit stadje blijken toonaangevender geweest te zijn dan tot op heden werd aangenomen. Het derde artikel kwam tot stand na de vondst van een kleipijp met de afbeeldingen van een pijpenmaker en een pijpenmaakster. De persvorm van deze pijp blijkt door drie leden van de familie Van der Kleijn te zijn gebruikt. Een dergelijke decoratie is later in nog twee uitvoeringen gemaakt. Als laatste artikel over Nederlandse bodemvondsten worden de tabakspijpen van kasteel Heemstede gepresenteerd, die in de periode 1999-2001 door de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' zijn gevonden op het kasteelterrein in Houten.

Franse kleipijpen zijn door twee artikelen vertegenwoordigd. De eerste bijdrage gaat over 'Verkoop en verspreiding van Franse kleipijpen van de fabriek tot consument'. Dit laat zien hoe pijpenfabrikanten in Frankrijk reclame maakten voor hun producten, en hoe die hun weg vonden naar de consument, waarbij vooral verkoopcatalogi en reclamekaarten een belangrijke rol speelden. In 'Verheven koppen, Franse staatsmannen, actrices en de koning van het Zoeloerijk', worden de figurale kleipijpen van de firma Gambier besproken, die in een krantenartikel uit 1879 werden getoond en waarin de populariteit van de afgebeelde personen werd afgemeten aan de hand van het aantal verkochte pijpen.

Van Frankrijk gaan we terug naar Nederland voor een uitgebreid artikel over 'De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief'. Hierin komen onder meer de ontwikkelingen aan bod die de neergang van de Goudse kleipijpenindustrie hebben bewerkstelligd. Naast de veranderende rookgewoonten waren er veel andere ontwikkelingen die van invloed waren op deze teruggang. In een aantal jaren was er zelfs groei van de pijpenindustrie en aan het begin van de 20e eeuw waren productie en verkoop redelijk stabiel. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een enorme promotie van de sigaret en, was problematisch voor de export van pijpen en de import van onderdelen en materialen. Direct na de oorlog liep de inflatie enorm op en de index van de lonen en prijzen van de pijpenindustrie kon deze inflatie niet bijhouden. Aan het eind van de jaren dertig ging het met de verkoop iets beter, maar door de Tweede Wereldoorlog veranderde de situatie. Na de oorlog werd de pijp vooral een export- en souvenirartikel.

Wij wensen u weer veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2020 van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Ewout Korpershoek

Bert van der Lingen

Tabakspijpen van kasteel Heemstede te Houten

Bert van der Lingen en Ria van Heerden

Tobacco pipes from Heemstede castle in Houten

In 1999-2001, the Archaeological Workgroup “Leen de Keijzer” in Houten conducted research in the grounds of Heemstede Castle west of Houten in the province of Utrecht. The tobacco pipes presented in this article have been found during excavations of the large pond west of the castle. Here is sited the former water mill and the foundations of two outbuildings which formed the premises for the castle’s stable staff and gardeners. Few, better quality funnel-shaped pipes have been found. All but one of these pipes have been rarely used and, in combination with the fine quality and higher purchase price, they were more likely to have been used by the castle inhabitants only. The bulk of the pipes are of the so-called ‘groffe’ or cheap quality and seem to have been used by the staff in the outbuildings.

Inleiding

In de periode 1999-2001 verrichtte de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' onderzoek naar de funderingen van twee bouwhuizen¹ uit de zeventiende eeuw op het terrein van kasteel Heemstede ten westen van Houten in de provincie Utrecht (afb. 1). Dit onderzoek vond plaats in verband met een voorgenomen restauratie. Daarnaast was de Archeologische Werkgroep in de gelegenheid op enkele andere vondstlocaties op het kasteelterrein materiaal te verzamelen waaronder bij de watermolen, bouwhuizen en de grote vijver. In dit artikel worden de kleipijpen besproken die tijdens de opgravingen zijn gevonden.

Korte historie van Kasteel Heemstede en de tuinen

In het jaar 1291 werd voor het eerst melding gemaakt van 'Heemstede.' Rond 1400 werd de Ridderhofstad Heemstede gebouwd maar was ruim tweehonderd jaar later tot een ruïne vervallen. In 1645 lieten Maria van Winssen en haar man Hendrik Pieck een nieuw kasteel bouwen (afb. 2). Na haar overlijden in 1669 verkreeg Gerard de Waell van Vronestein het huis in eigendom.²

In 1680 werd Diederick van Velthuysen, lid van een rijke familie en bestuurder in de Staten van Utrecht, eigenaar van kasteel Heemstede. Hij liet de tuinen uitbreiden en opnieuw inrichten naar voorbeeld van de Franse

Afb. 1. Houten met links (ten oosten van de Heemsteedseweg), het landgoed Heemstede. Topografische kaart van het gebied ten zuiden van de stad Utrecht, 1887-1900. Utrechts Archief, Catalogusnr. 214047.

Afb. 2. 'T Huys te Heemstede'. Jan van Vianen, 1690-1695. Utrechts Archief, Catalogusnr. 201386.

baroktuin. Hoewel de tuinen niet tot de grootste behoorden deden zij niet onder voor die van slot Zeist of paleis Het Loo.³ Rond 1695 was de aanleg klaar (afb. 4-5). Isaac De Moucheron maakte in deze periode een serie aquarellen van de tuinen die tot de hoogtepunten van de Nederlandse tuinkunst behoorden.

Tot circa 1720 werd de tuin bezocht door geïnteresseerden uit binnen- en buitenland. Er was onder meer een ovale kom, grote fontein, watertuin, schelpengrot, orangerie, parterres, bedriegertjes, Turkse tent en een waterpoort. Na het overlijden van Van Velthuysen kwam in 1720 het kasteel met de tuinen in bezit van Antonij Torck die alles wat verkoopbaar was in de tuin liet weghalen.⁴ In 1723 werd Essaye Gillot eigenaar van Heemstede. De geschoren hagen werden toen omvergehaald, vele bomen gekapt, tuinhuisen afgebroken en de meeste beelden en zelfs het lood uit de vijvers werd door Torck verkocht. Gillot liet de tuinen in versoberde vorm herstellen. Eind achttiende en begin negentiende eeuw werd de tuin gedeeltelijk door een landschappelijke tuin vervangen. In 1734 werd Jhr. Frederik van der Does ei-

genaar van de ridderhofstad maar de familie Gillot bleef tot 1793 eigenaar van de buitenplaats en de ambachtsheerlijkheid.⁵ In dat jaar werd het door Esther Jacob Gillot, een kleindochter van Essaye Gillot, verkocht aan Jan Hendrik Mosch die nog in hetzelfde jaar overleed. Via zijn weduwe Catharina Rençon kwam het goed in 1806 in eigendom van hun zoon Jan Hendrik II die het kasteel in 1837 publiekelijk moest verkopen. Koper van het landgoed was Isaac van den Bergh. Deze familie liet een groot restauratieplan uitvoeren, waaronder in 1905 de herbouw van de bouw- en koetshuizen. In 1919 werd H.J. Heijmeijer tot 1973 eigenaar van het landgoed, waarna het overging aan een tweetal stichtingen. In 1987, 342 jaar na de oprichting, werd het kasteel grotendeels door een fel uitslaande brand verwoest.⁶

Daarna is de buitenplaats volledig gerestaureerd en in haar oude glorie hersteld. In 2008 zijn de twee poortgebouwen en de orangerie herbouwd en in 2016 is kasteel Heemstede in bezit gekomen van het betrokken vastgoedbedrijf Lisman en Lisman B.V. dat het voortbestaan ervan waarborgt.

Afb. 3. Kasteel Heemstede na de restauratie. Foto <http://rijksmonumenten.nl> (Rijksmonument nr. 454995).

De kleipijpen van kasteel Heemstede zijn gevonden op een viertal verschillende locaties. Bij de koets- of bouwhuizen, bij de watermolen ten zuiden van het kasteel en de grote vijver ofwel 'De groote Kom met d' Orangeri' ten westen van het kasteel naast de Heemsteedseweg (afb. 4).

De koets- of bouwhuizen

Het archeologisch onderzoek vond plaats bij de overblijfselen van de uit 1655 daterende koets- en bouwhuizen. Deze gebouwen stonden aan weerszijden van de oprit ten oosten van het kasteel en vormden elkaars spiegelbeeld (afb. 5). Het waren de belangrijkste bijgebouwen waarin een tuinmanswoning en een koetsierswoning met stallen onderdak vonden. Bezoekers konden alleen naar het kasteel via het voorplein en het vier meter brede pad tussen de koets- en bouwhuizen.

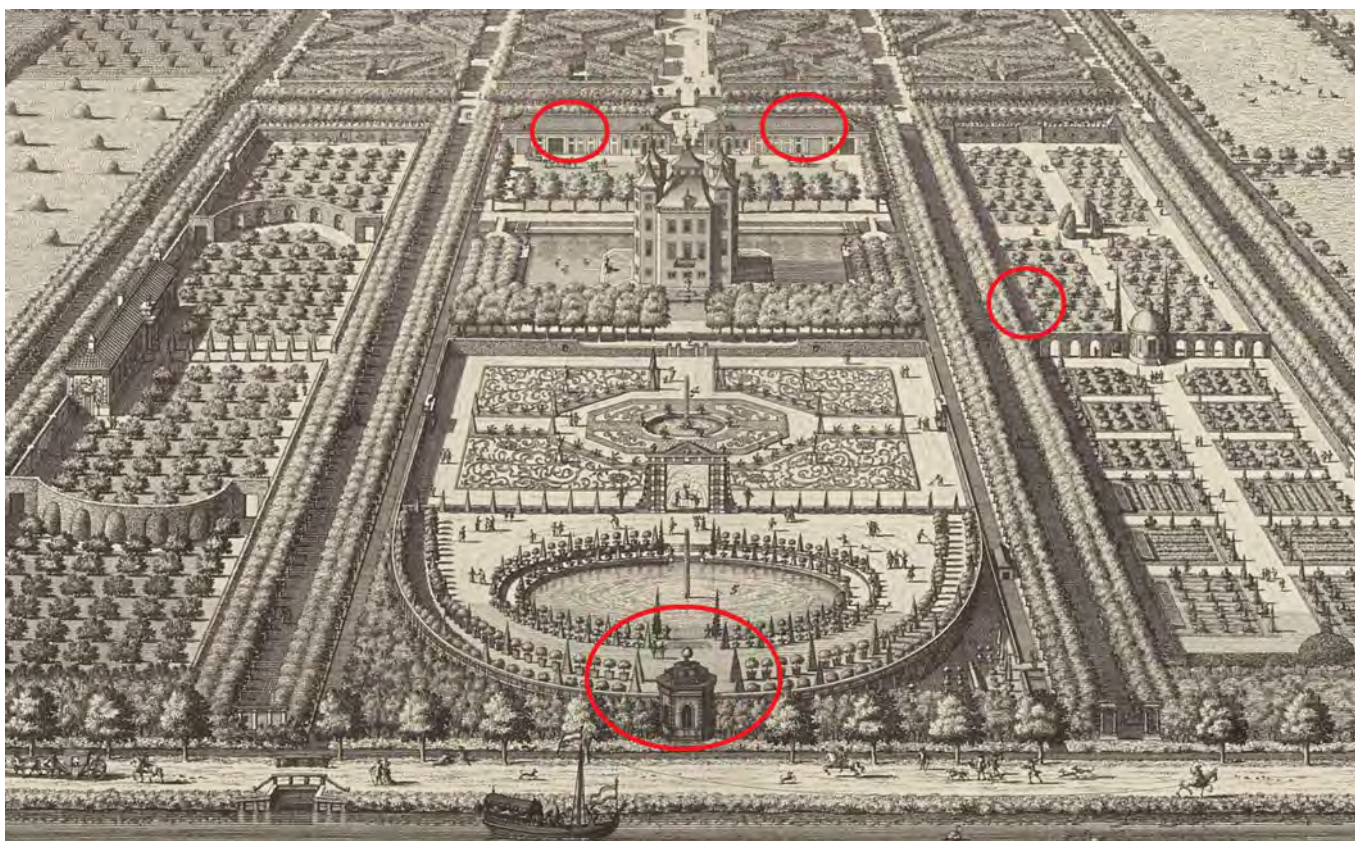
Bij de funderingen van de koets- of bouwhuizen zijn een zestal pijpenkoppen gevonden. In de putten 5 en 9 langs de zijfundering van het noordelijk bouwhuis zijn een drietal pijpen aangetroffen: een porseleinen pijp uit

Duitsland (put 5, afb. 11), een trechtervormige kleipijp uit Nederland uit de periode 1700-1730 (put 9, afb. 6) en een kleipijp uit het Duitse Westerwald uit de periode 1770-1800 (put 9, afb. 8). De overige pijpen kwamen uit put 7 bij het zuidelijk bouwhuis. De pijp met het trechtervormig model (afb. 6), dateerde uit de periode waarin Diederick van Velthuysen eigenaar van kasteel Heemstede was. De overige pijpen, met een ovaalvormig model, uit de periode 1750-1900 waarin de familie Van den Bergh het kasteel in eigendom had.

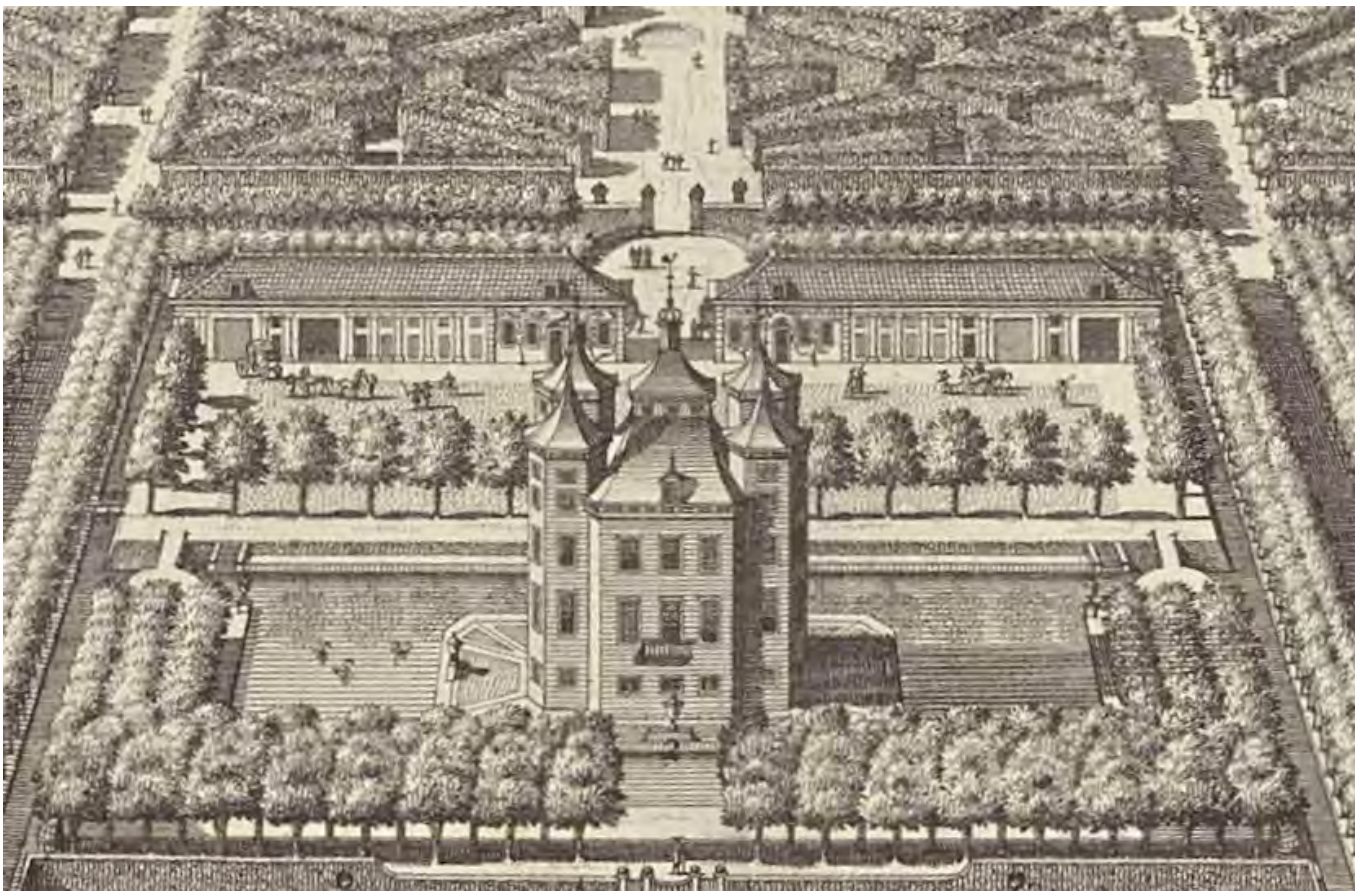
De vroegste ovaalvormige pijp lijkt uit een productiecentrum in West-Nederland te komen. Deze pijp, met een ovaal 'Gouds' model uit de periode 1750-1800 heeft het hielmerk 90 ongekroond binnen een cirkel (afb. 7). Een tweede pijp dateert uit de periode 1770-1810 en heeft een kort en enigszins bol model dat typisch is voor werkplaatsen uit het Duitse Westerwald. Op de steel is direct achter de ketel een decoratie van visshubben aangebracht die eveneens een Duitse herkomst waarschijnlijk maakt (afb. 8). Het hielmerk van deze pijp is slordig gestempeld en deels afgebroken waardoor deze onleesbaar is. De overige drie ovale pijpen dateren uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Van een van deze pijpen is de hiel met het merk afgebroken. De overige twee pijpen komen uit Goudse bedrijven die op dat moment toonaangevend waren. De pijp met het hielmerk 38 gekroond (afb. 9) komt uit de fabriek van Tobias Goedewagen (1843-1855) of Pieter Goedewagen (1855-1880) en de pijp gemerkt 89 gekroond (afb. 10) is gemaakt door Jan van Gent Gzn. (1827-1864) of Willem Wagenaar (1864-1879).

Een tweetal fragmenten van porseleinen tabakspijpen uit Duitsland komen uit de periode 1860-1900 en markeren het einde van het gebruik van de tabakspijp op het kasteelterrein. Beide pijpen hebben een ovaalvormig stummel model met een korte insteeksteel. De eerste, waarvan de steel is afgebroken, heeft een rechtop staande ketel met een knophiel (afb. 11) en is onderdeel van een zogenaamde hangpijp. Deze pijpen werden veelal in een kort, circa vijftien centimeter lang roer van hout of buffelhoorn gestoken en hadden soms ook een flexibel tussenstukje zoals we dat ook bij de grote Duitse porseleinen pijpen tegenkomen. De hangpijpen waren vooral populair op het platteland en dienden als goedkope versie van de grotere, luxere en duurdere porseleinen pijp. De tweede porseleinen pijp is een steelfragment van een stummel met een korte steel met schroefdraad (afb. 12). De hiel en de oorspronkelijk liggende ketel zijn afgebroken. Dit model werd rechtop in een waterzak van de standaard Duitse pijpen gestoken.

Bij de bouwhuizen zijn eveneens een vijftal ovaalvormige pijpenkoppen en steelfragmenten in de beerput gevonden, waaronder drie goedkope groffe pijpen uit

Afb. 4. Detail van ‘t Generale gezicht, van de Heerlykheyt Heemstede’ door Daniel Stoopendaal (1695-1705) met links achteraan omcirkeld het noordelijke bouwhuis, rechts daarvan het zuidelijke bouwhuis, vooraan de vijver ofwel ‘De groote Kom met d’ Orangeri’ en rechts de locatie waar resten van een molen zijn gevonden. Rijksmuseum Amsterdam, Objectnr. RP-P-1899-A-21515.

Afb. 5. Detail van afb. 4 met achter het kasteel de noordelijke (links) en zuidelijke koets- en bouwhuizen. Daniel Stoopendaal, 1695-1705. Rijksmuseum Amsterdam, Objectnr. RP-P-1899-A-21515.

Afb. 6. Trechtervormig model van groffe kwaliteit. Ongemerkt, 1700-1730. West Nederland.

Afb. 7. Ovaalvormig model van fijne/porceleijne kwaliteit zonder bijmerk. Hielmerk 90 (in cirkel), 1750-1800. West-Nederland. Zwaar gerookt.

Afb. 8. Ovaalvormig kort model van fijne/porceleijne kwaliteit, zonder bijmerk. Hielmerk onleesbaar (deels afgebroken en slordig gestempeld), 1770-1810. Licht gerookt. Duitsland (Westerwald).

Afb. 9. Ovaalvormig model van porceleijne kwaliteit met bijmerk wapen van Gouda op de hiel links en cirkel als vormmerk op de hiel rechts. Zigzag decoratie op steel. Hielmerk 38 gekroond, 1830-1880. Zwaar gerookt. Hoogte 49 mm. Gouda, Tobias Goedewagen (1843-1855) of Pieter Goedewaagen (1855-1880).

Afb. 10. Ovaalvormig model van fijne/porceleijne kwaliteit met bijmerk wapen van Gouda op weerszijden van de hiel. Hielmerk 89 gekroond, 1830-1879. Licht gerookt. H. 55 mm. Gouda, Jan van Gent Gzn. (1827-1864) of Willem Wagenaar (1864-1879).

Afb. 11. Ovaalvormig Berliner stummel model voor 'hangpijp' (steel afgebroken). Porselein. H. 57 mm. Duitsland, 1860-1900.

Afb. 12. Ovaalvormig Berliner stummel model met korte steel met schroefdraad (ketel en hiel afgebroken). Porselein, lengte 63 mm. Duitsland, 1860-1900.

Schoonhoven of Utrecht en twee pijpen van de fijne en porceleijne kwaliteit uit Gouda. Alle pijpen zijn zwaar gerookt.

De groffe pijpen zijn allemaal gemerkt en dateren uit de periode 1740-1800. Een van deze pijpen heeft links op de ketel het zijmerk MAO met M gekroond en boven de hiel aan de rechterkant van de ketel de letter 'C' (afb. 13). Waarschijnlijk is dit een product uit Schoonhoven uit de werkplaats van Machiel van Oosterhout. De betekenis van de 'C' is niet bekend. De tweede pijp van groffe kwaliteit heeft als zijmerk een gekroond haan (afb. 14) en komt waarschijnlijk uit Schoonhoven of Utrecht.⁷ Beide vormnaden van deze pijp zijn met een kam bestreken waardoor korte schuine lijntjes zijn achtergebleven. Ook een pijp gemerkt met Fortuin op het rad (afb. 15) lijkt in een van deze steden gemaakt te zijn.

De twee ovaalvormige pijpen van de betere kwaliteit stammen uit geheel verschillende perioden. Een fraai afgewerkte en fijn geglaasde pijp met het hielmerk man op de zwaan (afb. 16) is van de allerbeste porceleijne kwaliteit en is vrijwel zeker gemaakt door de Gouwenaar Hendrik Aartsz. van Brugge die werkzaam was in de periode 1728-1741. Dit is gebaseerd op een eveneens

in de beerput gevonden steelfragment met de tekst 'BRU[.]GE'. Aangezien het Goudse wapenschild vanaf 1739 op pijpen van de porceleijne kwaliteit werd gezet is deze pijp zeer scherp te dateren in de korte periode 1739-1741.

De tweede betere kwaliteitspijp dateert uit de periode 1800-1830 en is voorzien van het hielmerk 54 gekroond (afb. 17). Op weerszijden van de hiel is een Gouds wapenschild gezet. Het gaat hier eveneens om een betere kwaliteitspijp uit de fabriek van Gouwenaar Pieter Stomman, werkzaam in de periode 1781-1833.

Over het algemeen zijn de pijpen van de bouwhuizen van goedkope soorten en mindere kwaliteit. Daarnaast heeft een aantal van deze pijpen een dikke zwarte aanslag in de ketel en op de buitenkant langs de ketelopening (afb. 7, 9 15 en 16). Dergelijke gebruikssporen passen eerder bij het personeel in de tuinmans- en koetsierswoningen dan bij de welgestelde kasteeleigenaren die vaker een schone pijp rookten.

De molen

In de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw liet Diederick van Velthuysen de tuin naar voorbeeld van de

Afb. 13. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk MAO boven M gekroond op linkerzijde ketel en boven de hiel rechts een C, 1740-1780. Zwaar gerookt. H. 41 mm. Schoonhoven, Machiel van Oosterhout.

Afb. 14. Ovaalvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk haan gekroond op linkerzijde ketel en een S(?) op de hiel links, 1750-1800. Zwaar gerookt. H. 41 mm. Utrecht.

Afb. 15. Ovaalvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk Fortuin op het rad op linkerzijde ketel, 1750-1800. Zwaar gerookt. H. 41 mm. Utrecht(?).

Afb. 16. Ovaalvormig model van porceleijne kwaliteit met bijmerk wapen van Gouda op linker hiel, 1739-1741. Hielmerk man op de zwaan. Filtradering. Zwaar gerookt. H. 45 mm. Gouda, Hendrik Aartsz van Brugge (1728-1741).

Afb. 17. Ovaalvormig model van fijne kwaliteit met als bijmerk het wapen van Gouda op weerszijden van de hiel, vormmerk cirkel op hiel links (rechts naast wapen) en een stip op de hiel rechts (links naast het wapen), 1800-1830. Hielmerk 54 gekroond. Filtradering. Zwaar gerookt. H. 47 mm. Gouda, Pieter Stomman (1781-1833).

Franse baroktuin uitbreiden en vernieuwen. Rond 1695 was deze uitbreiding afgerond. De vijvers in de kasteeltuin zijn voorzien van fonteinen die werden aangedreven door twee molens die eerst rond 1700 genoemd werden en rond 1750 weer verdwenen.⁸ Bij de opgegraven resten van één van de molens ten zuiden van het kasteel zijn 43 (fragmenten van) pijpenkoppen en 37 steelfragmenten gevonden. Al deze pijpen hebben een trechtervormig model en zijn te dateren in de periode 1690-1720/1730 vrijwel gelijk aan de komst en het verdwijnen van de molen.

Drie van de gevonden pijpen zijn licht tot middelmatig gerookt maar de overige zijn allemaal zwaar en intensief gebruikt. Een mooi voorbeeld hiervan was een pijp die, nadat een scherf uit de ketel was gebroken, niet werd weggegooid maar intensief verder werd gerookt getuige de zwarte aanslag op het breukvlak (afb. 18). De betere en beste 'fijne' en 'porceleijne' soorten zijn niet aangetroffen. Al het bij de molen gevonden rookgerei is van de goedkope groffe soort en zal niet op het kasteel zelf zijn gebruikt. Het is niet bekend of bezoekers van de tuinen pijp rookten. Op de prenten van De Moucheron worden verschillende door de tuinen slenterende, en gezien de kleding beter gesitueerde, bezoekers afgebeeld maar allemaal zonder tabakspijp. Het is niet bekend of deze voorstellingen ook waarheidsgetrouw zijn. In ieder geval zullen deze bij de molen gevonden pijpen niet door bezoekers zijn gerookt. Daar zijn ze te intensief voor gebruikt. Wel bestaat de mogelijkheid dat afval elders van het terrein, bijvoorbeeld van de bouwhuizen waar het personeel woonde, bij de molen is gestort tijdens de constructie en later tijdens het onderhoud.

Van de 43 groffe pijpen zijn er 36 ongemerkt en onversierd en van de eenvoudigste gladde en goedkoopste soorten. Onder deze goedkope soorten bevinden

zich dertien pijpen met een vormmerk, waaronder halve manen, sterren, stippen en meestal een combinatie hiervan. Een van deze pijpen heeft op de zijkant van de hiel links drie stippen in driehoekvorm en op de hiel rechts een halve maan. Een identieke pijp uit dezelfde persvorm is ook bij de vijver gevonden (afb. 31).

Vijf groffe pijpen hebben een via de persvorm aangebracht zijmerk waaronder Fortuin, AH, IC (2 stuks) en TK. Het merk Fortuin (afb. 20) staat deels op de hiel en deels op de zij van de ketel, de overige merken staan op de zijkanten van de hiel. Het merendeel van deze pijpen lijkt gemaakt te zijn in Schoonhoven. Pijpen met het merk Fortuin zijn ook bij de vijver gevonden. Bij de lettermerken staat telkens een letter op de linkerzij van de hiel en de tweede letter op de rechterzijde. De trechtervorm met het zijmerk AH (afb. 21) is het oudste exemplaar en dateert uit de periode 1690-1710. Deze pijp is mogelijk in Schoonhoven vervaardigd. De pijpen gemerkt IC (afb. 22-23) zijn gemaakt in twee verschillende persvormen en dit kan wijzen op een meer geregelde aanvoer van pijpen met dit merk. Bij de pijp met het merk TK (afb. 24) zijn twee letters 'K' over elkaar heen in de mal gezet.

Op een versierd steelfragment staat aan weerszijden, tussen twee dunnen banden gevuld met stippen, een slingerende druivenrank met druiventrossen en blad (afb. 19). De bijbehorende ketel is niet aangetroffen. Verder is een in Gouda gemaakte geheel versierde pijp uit de periode 1700-1720 gevonden (afb. 25). Op de ketel links staat een koning met kroon, lange mantel en in zijn handen een rijksappel en een zwaard. Aan de rechterzijde van de ketel is het gekroonde wapen van Gouda boven drie bloempjes afgebeeld. Op de vormnaden staat een dubbele rij stippen.

De vijver of 'De groote Kom met d' Orangeri'

Afb. 18. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Ongemerkt, 1700-1730. Zwaar gerookt. H. 38 mm. West Nederland.

Afb. 19. Steelfragment met bladerranken, bloempjes en druiven-trossen van groffe kwaliteit, 1700-1730. Lengte 80 mm. West Nederland.

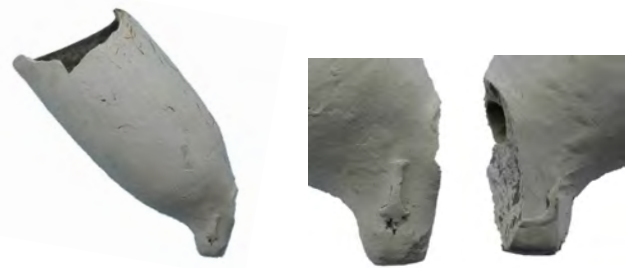
Afb. 20. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk Fortuin op het rad op de ketel links, 1700-1730. Zwaar gerookt. H. 39 mm. West Nederland.

Afb. 21. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk AH waarbij de A links op de hiel en de H rechts, 1690-1720. Zwaar gerookt. H. 37 mm. Utrecht/Schoonhoven (?).

Afb. 22. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk IC waarbij de I links op de hiel en de C rechts, 1700-1720. Zwaar gerookt. H. 39 mm. Utrecht/Schoonhoven(?).

Afb. 23. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk IC waarbij de I links op de hiel en de C rechts, 1700-1720. Zwaar gerookt. H. 39 mm. Utrecht/Schoonhoven(?).

Afb. 24. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk TK waarbij de T links op de hiel en de K rechts, 1700-1720. Zwaar gerookt. H. 40 mm. Utrecht/Schoonhoven(?).

Afb. 25. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit met op de ketel links een staande koning met rijksappel en zwaard en op de rechterzijde het gekroonde wapen van Gouda boven drie bloempjes. De vormnaden zijn versierd met een dubbele rij stippen. Vormmerk hiel links halve maan en rechts een ster, 1700-1720. Zwaar gerookt. H. 39 mm. Gouda.

De meeste kleipijpen zijn gevonden bij de grote ronde vijver ofwel 'De groote Kom met d' Orangeri' ten westen van het kasteel naast de Heemstedseweg. In totaal zijn hier 47 fragmenten van pijpenkoppen en 67 steelfragmenten gevonden waaronder negen pijpen met een decoratie of firmanaam.

De grootste groep bestaat uit 40 pijpenkoppen uit de periode 1680-1720/1730. Deze pijpen zijn onder te verdelen in zeven laat dubbelconische modellen uit de periode 1680-1700 en 33 trechtervormige modellen uit de periode 1690-1720/1730.

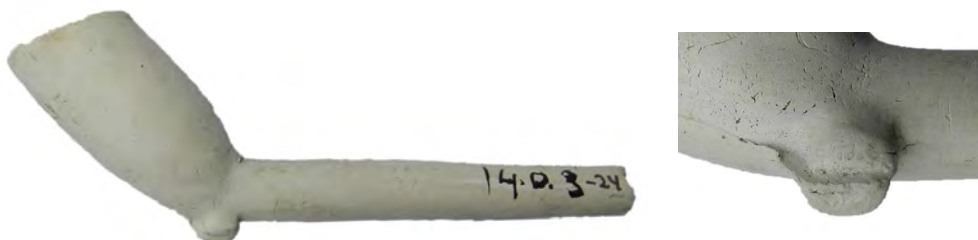
Het merendeel van deze pijpen stamt, evenals die van de molen, uit de tijd dat Diederick van Velthuysen (1680-1720) en Antonij Torck (1720-1723) die toen eigenaren van kasteel Heemstede waren en mogelijk een enkele pijp uit de periode van Essaye Gillot (vanaf 1723). Een kleine groep van zeven ovale pijpen dateert uit de latere periode 1740-1820.

De goedkope en ongemerkte laat dubbelconische

modellen van groffe kwaliteit uit de periode 1680-1700 domineren ook deze vindplaats. Een tweetal van deze pijpen heeft aan weerszijden van de hiel een stip als vormmerk. De versleten of slecht passende vormhelften hebben diepe littekens achtergelaten op de hiel van deze pijpen (afb. 26-27). De herkomst van de gladde pijpen zal mogelijk gezocht moeten worden in het nabij gelegen Utrecht. Drie van deze pijpen hebben een versiering waaronder een wat afwijkende band met raderingen rond de steel (afb. 26). Twee dubbelconische modellen hebben op weerszijden van de ketel een decoratie die afwijkt van vergelijkbare pijpen elders uit het land en zullen regionaal zijn gemaakt. Het pijpje met de gekroonde roos heeft een afwijkend type kroon waarin 'sterren' zijn verwerkt. Deze pijpen zijn eerder in het centrum van Utrecht gevonden. Ze behoren tot de groffe korte soort met een lengte van circa 20 centimeter en worden beschouwd als Utrechtse productie.⁹ Ook een afwijkende pijp met aan weerszijden een gekroonde druiventros en een steelversiering komt mogelijk uit Utrecht (afb. 29). Onder de 33 trechtervormige pijpen uit de periode 1690-

Afb. 26. Dubbelconisch model van groffe kwaliteit met aan weerszijden van de hiel een stip als vormmerk, 1680-1710. Ongemerkt. Zwaar gerookt. H. 40 mm, Lengte 86 mm. Utrecht(?).

Afb. 27. Dubbelconisch model van groffe kwaliteit met aan weerszijden van de hiel een stip als vormmerk, 1680-1710. Ongemerkt. Radering ketelopening steelzijde. Zwaar gerookt. H. 39 mm, L. 96 mm. Utrecht(?).

Afb. 28. Dubbelconisch model van groffe kwaliteit met aan weerszijden van de ketel een gekroonde roos met vijf stippen en kelk, 1680-1700. Ongemerkt. Zwaar gerookt. H. 41 mm. Utrecht.

Afb. 29. Dubbelconisch model van groffe kwaliteit met aan weerszijden van de ketel een gekroonde bloem/druiventros(?) en op de steel een verdikte band met arceringen waarachter bloemenranken en stippelroosjes, 1680-1700. Zwaar gerookt. H. 37, L. 64 mm. Utrecht(?).

1720/1730 vinden we bij de vondsten bij de vijver 26 pijpen van een goedkope groffe kwaliteit en zeven van de betere en beste 'fijne' en/of 'porceleijne' kwaliteit. Dergelijke fraaie producten zijn elders op Heemstede niet aangetroffen.

Onder de groffe kwaliteit vinden we zestien gladde pijpen (afb. 30-31), vier stuks met een gestileerde roos (afb. 32), vijf met een zijmerk (afb. 33-37) en een geheel versierde pijp (afb. 38). Een identiek pijpje met drie stippen en een halve maan als vormmerk is ook bij de molen gevonden (afb. 31). Beide pijpen komen uit dezelfde persvorm. De pijpen met aan weerszijden een gestileerde roos komen allemaal uit verschillende persvormen. Onder de vijf groffe pijpen met een zijmerk in reliëf bevinden zich vier pijpen met het merk Fortuin (afb. 34-

37). Pijpen met dit merk zijn ook bij de bouwhuizen en bij de resten van de molen gevonden. Een van deze Fortuin pijpen lijkt uit Schoonhoven of Utrecht te komen (afb. 37). Een bijzondere en afwijkende pijp heeft de zijmerken VV gekroond op het midden van de ketel links en IV op de zijkanten van de spoor waarbij de I links en de V rechts staat (afb. 33). Verder is nog een geheel versierde groffe pijp gevonden met op weerszijden van de ketel een driemaster met verhoogd achterdek en gehesen zeilen. Van beide pijpen is de herkomst en maker onbekend maar mogelijk moeten die in Utrecht, Schoonhoven of elders in de regio worden gezocht.

Slechts zeven pijpen hebben een hielmerk en zijn van de betere en beste 'fijne' en/of 'porceleijne' kwaliteit. Drie van deze pijpen zijn licht gerookt, drie zwaar gerookt en

Afb. 30. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit met radering aan steelzijde van de ketel, 1700-1730. Ongemerkt. Zwaar gerookt. H. 38 mm. West Nederland.

Afb. 31. Trechtersvormig model van groffe kwaliteit met als vormmerk links drie stippen en rechts een halve maan, 1700-1730. Ongemerkt. Zwaar gerookt. H. 39 mm. West Nederland.

Afb. 32. Trechtervormig model van groffe kwaliteit met aan weerszijden van de ketel een gestileerde roos met zes stippen rond centrum, 1700-1730. Ongemerkt. Zwaar gerookt. H. 39 mm. West Nederland.

Afb. 33. Trechtervormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk VV gekroond op de ketel links en IV op de zijkant van de hiel waarbij de I links en de V rechts, 1700-1730. Zwaar gerookt. H. 38 mm, l. 94 mm. Utrecht/Schoonhoven(?).

Afb. 34. Trechtervormig model van groffe kwaliteit met radering aan steelzijde van de ketel. Zijmerk Fortuin op het rad op linkerzijde ketel, 1700-1730. Zwaar gerookt. H. 40 mm. West Nederland.

Afb. 35. Trechtervormig model van groffe kwaliteit met radering aan steelzijde van de ketel. Zijmerk Fortuin op het rad op linkerzijde ketel, 1700-1730. Zwaar gerookt. H. 40 mm. West Nederland.

Afb. 36. Trechtervormig model van groffe kwaliteit met radering aan steelzijde van de ketel. Zijmerk Fortuin op het rad op linkerzijde ketel, 1700-1730. Zwaar gerookt. H. 40 mm. West Nederland.

Afb. 37. Trechtervormig model van groffe kwaliteit met radering aan steelzijde van de ketel. Zijmerk Fortuin op het rad op linkerzijde ketel, 1700-1730. Licht gerookt. H. 40 mm. Utrecht/Schoonhoven(?).

Afb. 38. Trechtervormig model van groffe kwaliteit met aan weerszijden van de ketel een driemaster met een hoog achterdek, 1700-1720. Licht gerookt. H. 38 mm. Utrecht/Schoonhoven(?).

van de laatste is de mate van gebruik onbekend. De pijpen zijn gemerkt MA gekroond (afb. 42), HI gekroond (afb. 44), IVK (afb. 39), KVD (afb. 41), Fortuin (afb. 40), molen (afb. 45) en schenkan gekroond (afb. 43). De merken IVK, Fortuin en molen zijn merken die met regelmaat ook in de stad Utrecht zijn gevonden.¹⁰

Het is niet bekend hoe de verkoop van pijpen vanuit Gouda verliep. Ging dit rechtstreeks naar Houten en vandaar naar het kasteel of verliep de handel via Utrecht? Het feit dat enkele merken in grotere aantallen ook in Utrecht zijn gevonden kan betekenen dat deze stad als doorvoer fungeerde. Hierbij moet worden opgemerkt dat de vroedschap aldaar reeds in 1662 maatregelen had genomen om hun eigen pijpenmakers te beschermen door het verkopen van tabakspijpen langs de deuren te verbieden. Hierdoor werd het voor pijpenmakers buiten de stad lastiger om daar hun producten te slijten. Pijpen van buiten de stad mochten in het begin van de 18e eeuw

alleen op marktdagen worden verhandeld en vanaf 1752 kwam er een heffing van drie stuivers per gros op korte groffe pijpen van elders.¹¹

De vroegste trechtervormige pijp in deze groep is gemerkt IVK (afb. 39) en gemaakt in Gouda door Jacobus Jacobsz. van Kleef (1660-1704) of Pieter Jacobsz. van Kleef (1704-1708/1720). Het merk Fortuin (afb. 40) van Gouwenaar Passchier Arijse Fortuijn (1706-1733) is het enige merk dat zowel op groffe pijpen is gevonden als op de betere kwaliteit.

Het merk HI gekroond (afb. 44) staat op een pijp uit de periode 1710-1730. De enige bekende Goudse pijpenmaker met de HI gekroond is Hendrick Jonasz. Die had dit merk in eigendom in de periode 1691-1702/1710. Of deze pijp ook daadwerkelijk aan hem kan worden toegeschreven is nog onduidelijk.

Een interessante pijp is gemerkt met het merk de mo-

Afb. 39. Trechtervormig model van fijne of porceleijne kwaliteit, 1690-1720. Hielmerk IVK. Licht gerookt. H. 38 mm. Gouda, Jacobus Jacobsz. van Kleef (1660-1704) of Pieter Jacobsz. van Kleef (1704-1708/1720).

Afb. 40. Trechtervormig model van fijne of porceleijne kwaliteit, 1710-1730. Hielmerk Fortuin. Zwaar gerookt. H. 40 mm. Gouda, Passchier Arijse Fortuijn (1706-1733).

Afb. 41. Trechtervormig model van fijne of porceleijne kwaliteit met stip als vormmerk op de hiel links, 1710-1735. Hielmerk KVD. Licht gerookt. H. 42 mm. Gouda, Kornelis van Dabelen (1706-1728) of zijn weduwe Catharina Abrams (1728-1745).

Afb. 42. Trechtervormig model van fijne of porceleijne kwaliteit met stip als vormmerk op de hiel links, 1710-1735. Hielmerk MA gekroond. Licht gerookt. H. 42 mm. Gouda, Michiel Andriesz. Brem (1679-1715/1730).

Afb. 43. Trechtervormig model van fijne of porceleijne kwaliteit met stip als vormmerk op de hiel links, 1710-1730. Hielmerk schenkan gekroond. Licht gerookt. L. 84 mm. Gouda, Claes Leendertsz de Roos (1703-1727) Jannetje Louris Verdijck (1727-1729) of Cornelis de Roos (1729-1745).

Afb. 44. Trechtervormig model van fijne of porceleijne kwaliteit, 1710-1730. Hielmerk HI gekroond. Licht gerookt. Gouda, Hendrick Jonasz ? (1691-1702/1710).

len (afb. 45) dat eigendom was van de Goudse pijpenmaker Arij Jacobsz Danens (1697-1722) en daarna van zijn zoon Jacob Arijsz Danens 1722-1759. De familie Danens maakte deze pijpen voor eigen rekening en voor de Amsterdamse tabakshandelaar Frans van de Velde die in 1717 overleed en daarna voor zijn zoons, onder de firmanaam Frans en Jacob van de Velde (1718-1752). Na het overlijden van Jacob in 1749 veranderde Frans drie jaar later de firmanaam in Frans van de Velde en Zonen. De pijp leek in eerste instantie een Gouds product tot dat tussen het geborgen pijp materiaal een steelfragment werd aangetroffen met de firmanaam EN: FRANS DE VELDE (afb. 46) dat waarschijnlijk bij deze of een vergelijkbare pijp heeft gehoord. Opvallend bij dit fragment is het weglaten van de naam Jacob; de verkeerde schrijfwijze van de firmanaam waarin eerst de naam van Frans voorkomt en daarna Jacob; het weglaten van het tussenvoegsel 'van' en als laatste een stip tussen de derde en vierde letter van de achternaam. Deze incomplete en opzettelijk verkeerd geschreven firmanaam was nog niet eerder aangetroffen. Wel zijn steelfragmenten bekend met I. EN FRANS: V:VELDE en het eveneens incomplete F. EN I. VAN VELDE. Van beide varianten

Afb. 45. Trechtervormig model van fijne of porceleijne kwaliteit, 1700-1730. Hielmerk molen. Zwaar gerookt. H. 39 mm. Gouda, Arij Jacobsz Danens (1697-1722) of Jacob Arijsz Danens 1722-1759, waarschijnlijk gemaakt in opdracht van de Amsterdamse tabaksfabrikanten Jacob en Frans van de Velde (zie afb. 46).

Afb. 46. Steelfragment van pijp van fijne of porceleijne kwaliteit met gestempelde firmanaam [...] EN: FRANS DE VELDE, 1700-1730. Diameter 7 mm. Aarlanderveen of Gouda (Arij Jacobsz Danens (1697-1722) of Jacob Arijsz Danens 1722-1759).

zijn verschillende exemplaren gevonden bij de voormalige pijpenfabriek van Philip Hoogenboom in Aarlanderveen en op Dejima, de factorij van de Verenigde Oostindische Compagnie in Nagasaki, Japan.¹² Dergelijke imitaties, inclusief het geïmiteerde merk de molen van Danens, zullen in grote aantallen door Hoogenboom in Aarlanderveen (nu Alphen aan den Rijn) gemaakt zijn voor de export. Uit de vondst bij kasteel Houten kan worden opgemaakt dat deze pijpen uit Aarlanderveen ook op de binnenlandse markt werden afgezet.

Als laatste nog een kleine groep van zeven ovaalvormige pijpen met hielmerken die bij de vijver zijn aangetroffen. Ook deze pijpen zijn allemaal zwaar gerookt (afb. 47-52). Een drietal met de hielmerken klaverblad, FG gekroond en SVO stamt uit de periode 1740-1780 en de overige, gemerkt BVB, scheepje en 36 gekroond komen uit de tweede helft van de 19e eeuw.

Conclusie

Het merendeel van de pijpvondsten van kasteel Heemstede dateert uit de periode waarin achtereenvolgens Diederick van Velthuisen, Antonij Torck en Essaye Gillot eigenaren waren.

Hieronder bevindt zich slechts een zestal trechtervormige pijpen van de beste kwaliteit dat mogelijk in het kasteel zelf is gerookt. Deze pijpen zijn, op één na, nauwelijks gebruikt en passen daarmee, in combinatie met de fraaie kwaliteit en hogere aanschafprijs, eerder in de rookkamers van voornoemde kasteelheren dan bij de arbeiders op het landgoed. Het lijkt er op dat er over het algemeen weinig materiële overblijfselen van de kasteelbewoners zelf zijn gevonden. Mogelijk werd het afval van de kasteelbewoners op een andere wijze verwerkt dan het afval van het personeel in de bouwhuizen. Het is overigens niet duidelijk geworden hoe dat plaatsvond. Het merendeel van de trechtervormige pijpen was indertijd van een goedkope kwaliteit en intensief tot zeer intensief gerookt en paste zeker niet in de rookcultuur van kasteelbewoners. Dergelijke pijpen werden voornamelijk door arbeiders gekocht en noodgedwongen of misschien ook wel uit zuinigheid intensief gebruikt en pas weggegooid als er door breuk niet meer uit gerookt kon worden. Deze goedkope pijpen kwamen voornamelijk uit productiecentra in de omgeving van Houten, waaronder Utrecht en Schoonhoven. Bij een klein aantal van deze goedkope pijpen werd geconstateerd dat ze in dezelfde persvorm zijn gemaakt en dat lijkt er op te duiden dat ze in aantallen tegelijk werden ingekocht. De betere kwaliteiten kwamen uit Gouda en een enkele pijp, waaronder een imitatie 'Van de Velde-pijp,' mogelijk uit het huidige Alphen aan den Rijn.

Dat er vooral goedkope soorten zijn aangetroffen laat

Afb. 47. Ovaalvormig model van fijne kwaliteit met als bijmerk het wapen van Gouda met 'S' op weerszijden van de hiel, 1740-1780. Hielmerk klaverblad. Zwaar gerookt. H. 55 mm. Gouda, Jacob Arijsz Danens (1720-1758 / 1758-1778) .

Afb. 48. Ovaalvormig model van fijne kwaliteit met als bijmerk (een glad) wapen van Gouda met 'S' op weerszijden van de hiel, 1740-1771. Hielmerk FG gekroond. Slordige filtradering. Zwaar gerookt. H. 49 mm. Gouda, Frank Vergeer (1728-1771) .

Afb. 49. Ovaalvormig model van fijne kwaliteit met als bijmerk het wapen van Gouda met 'S' op weerszijden van de hiel (in het wapen links extra sterretjes), 1740-1780. Hielmerk SVO. Zwaar gerookt. H. 50 mm. Gouda, Lieve Groenendaal (1739-1765/1767), zijn weduwe Marrigje Sijmense van Os (1765/1767-1774), Simon Groenendaal (1762-1776), Bastiaan Groenendaal (1776-1810) of zijn weduwe Willemintje van den Berg (1810-1818).

Afb. 50. Ovaalvormig model van porcelijne kwaliteit met als bijmerk het wapen van Gouda op de linker hiel en vormmerk van twee cirkels op de rechter hiel, 1820-1850. Hielmerk BVB. Filtradering. Zwaar gerookt. H. 46 mm. Gouda, diverse mogelijke makers.

Afb. 51. Ovaalvormig model van fijne kwaliteit met als bijmerk het wapen van Gouda op de linker hiel en stip als vormmerk op de rechter hiel, 1860-1900. Hielmerk schepje. Filtradering. Zwaar gerookt. H. 56 mm. Gouda, Hendrick Jansz van Rijst (1855/1859-1880), Anthonius Johannes van Velzen, Firma H. van Rijst Jzn (1880-1908).

Afb. 52. Ovaalvormig model van fijne kwaliteit met als bijmerk het wapen van Gouda op weerszijden van de hiel, 1860-1880. Hielmerk 36 gekroond. Zwaar gerookt. Gouda, Jacobus Steenland (1842-1869), zijn weduwe Helena de Ronde (1869-1874) of Bartholomeus van der Maas (1869-1870).

wellicht ook zien dat het afval van personeel en kasteelbewoners op een ander wijze werd verwerkt. Verdween het afval van het personeel via beerputten uiteindelijk als bemesting op de tuinen of werd dit afval misschien gebruikt bij onderhoudswerkzaamheden of diende het als versteviging van constructies?

Met vriendelijke dank aan de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' in Houten, met name Ria van Heerden, die het pijpenmateriaal onder de aandacht heeft gebracht, veel voorwerk heeft verricht en die het mogelijk maakte de kleipijpen te onderzoeken. Verder dank aan Joop van Herwijnen, een van de vrijwilligers van de Archeologische Werkgroep, die indertijd heeft meegeholpen met de opgravingen.

Noten:

1. Bouwhuizen dienden er voor om niet alleen onderdak te verlenen aan het personeel dat in het agrarisch bedrijf van het kasteel werkzaam was, maar vooral ook voor het onderbrengen van paarden, wagens en koetsen, landbouwgerei en stallen voor vee.
2. Wevers, De oude Ridderhofstad Heemstede in Jutphaas.
3. Jongste et al, 1999, p.74-75.
4. Lohof en Enderman, 2001, p. 6.
5. Herwijnen, 2005, p. 32.
6. Herwijnen, 2005, p. 32-33.
7. Smiesing en Brinkerink, p. 154, afb. 283-288.
8. Jongste et al, 1999, p. 91.
9. Een in Utrecht gevonden compleet exemplaar heeft een lengte van 19,5 centimeter (Smiesing en Brinkerink, 1988, p. 38, p. 124, afb. 169 en p. 125).
10. Smiesing en Brinkerink, 1988, p. 111 (merk IVK) en documentatie Hans Brinkerink.
11. Stam, 2019, p. 152.
12. Van der Lingen, 2013, p. 29-34.

Literatuur:

- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Herwijnen, J. van en J. van den Barselaar (red.), *Kasteel Heemstede, de bouwhuizen gesloopt. Een verslag van een bouwhistorisch en archeologisch onderzoek bij kasteel Heemstede*. Houten, Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer', 2005.
- Jongste, J. A. F. de, J. Roding en B. Thijs (red.). 1999. *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*. Hilversum, Verloren.
- Lingen, B. van der, 2013. *Van de Velde, Burgklij & Zapfenbergh. Drie Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit de achttiende eeuw*. Brittenburg Uitgeverij.
- Lohof, E. en M.W. Enderman, 2001. *Archeologisch onderzoek en bouwhistorische opname in het zuidwestelijk deel van de tuinen van kasteel Heemstede te Houten*. ADC Rapport 66. Bunschoten.
- Smiesing, P.K. en J.P. Brinkerink, 1988. *Onder de rook van Utrecht: Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600-1800*. Stichtse Historische Reeks 14. De Walburg pers.
- Stam, R., 2019. *Vergeten glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpenindustrie in de 17e en 18e, met speciale aandacht voor de export*. S.l. (proefschrift Universiteit Utrecht).
- Wevers, L., *De oude Ridderhofstad Heemstede in Jutphaas*. Geraadpleegd 16 december 2019 <http://houtensehodonien.nl/familieijmeijervanheemstede/>

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

